

5.9.6 (10 02 22) ЯЗЫКИ НАРОДОВ ЗАРУБЕЖНЫХ СТРАН (ИРАНСКИЕ ЯЗЫКИ)
5.9.6 ЗАБОНҲОИ ХАЛҚҲОИ МАМОЛИКИ ХОРИҶӢ (ЗАБОНҲОИ ЭРОНӢ)
5.9.6 LANGUAGES OF THE PEOPLES OF FOREIGN COUNTRIES (IRANIAN LANGUAGES)

УДК 80

DOI 10.24412/3005-849X-2025-1-73-81

**УСУЛҲОИ ШАРҲИ ВОЖАҲОИ
 ҲАММАӢНО ДАР
 ТАӢРИХНОМАҲОИ САДАҲОИ X-XIII**

**СПОСОБЫ ТОЛКОВАНИЯ
 СИНОНИМОВ В ИСТОРИЧЕСКИХ
 ЛЕТОПИСЯХ X-XIII СТОЛЕТИЙ**

**WAYS OF INTERPRETING
 SYNONYMS IN HISTORICAL
 CHRONICLES OF THE 10TH-13TH
 CENTURIES**

*Давлатзода Рухсора, н.и.ф., дотсенти
 кафедраи забони тоҷикии МДТ-и «ДДХ ба номи
 академик Б. Гафуров» (Хучанд, Тоҷикистон)*

*Давлатзода Рухсора, канд. филол. наук, доцент
 кафедраи таджикского языка ГОУ «ХГУ имени
 академика Б.Гафурова» (Худжанд, Таджикистан)*

*Davlatzoda Rukhsora, candidate of Philology,
 associate professor of the department of Tajik
 languages under the SEI “KhSU named after
 academician B. Gafurov” (Khujand, Tajikistan),
 e-mail: ruhsoradavlatzoda1972@gmail.com*

Усулҳои зикр ва шарҳи вожаҳои ҳаммаӢно дар таърихномаҳои асрҳои X-XIII баррасӣ шудааст. Дар асоси маводи фактологӣ аз ҳаит таърихномаи тоҷикӣ ва тарҷумавӣ садаҳои X-XIII гирдоварда, аз ҷумла “Таърихи Табарӣ”, “Таърихи Бухоро”, тарҷумавӣ “Таърихи Яминӣ” ва ғайра нишон дода шудааст, ки насри таърихӣ ба ғайр аз таъиноти мустақим, яке аз сарчашмаҳои муҳимми омӯзиши вожаҳои ҳаммаӢно ба шумор меравад. Қайд гардидааст, ки муаллифон ё мутарҷимони таърихномаҳо ҷангоми зикри руҳдодҳои таърихӣ дар 62 маврид аз унсурҳои лексикӣ ҳаммаӢно ёдовар шуданд. Таъкид гардидааст, ки муаллифони таърихномаҳо баъзан мансубияти забонӣ як вожаи ҳаммаӢно ва дар мавридҳои дигар ҳар ду вожаи ҳаммаӢноро сабт мекунанд. Дар мавридҳои алоҳида номи бостонӣ топоним низ зикр мегардад. Хулоса шудааст, ки таърихномаҳои асримӣнағӣ низ дар қатори дигар осори хаттӣ яке аз манбаъҳои асосии огоҳиавӣ хонандаи имрӯза аз қайдҳои забониносии ба шумор меравад.

Калидвожаҳо: таърихномаҳои асрҳои X-XIII, таърихномаҳои тарҷумавӣ, усулҳои шарҳи вожаҳои ҳаммаӢно (муродиғ), мансубияти забонӣ, вожаҳои аслии тоҷикӣ ва иқтибосӣ, “Таърихи Табарӣ”, “Таърихи Бухоро”

Рассмотрены способы использования и толкования синонимов в исторических летописях X-XIII столетий. На основе фактологического материала, собранного из восьми таджикских и переводных исторических трудов X-XIII столетий, в том числе из «Истории Табари», «Истории Бухары», «Истории Байхаки», перевода «Истории Ямини» и других, доказывається, что, кроме прямого назначения, историческая проза также является важным источником для изучения синонимов. Отмечается, что авторы или переводчики исторических трудов при изложении исторических событий в 62-х случаях упоминают о синонимичности лексических элементов. Подчеркивается, что авторы исторических летописей иногда указывают на языковую принадлежность одного или обоих синонимов. В некоторых случаях приводится древнее название того или иного топонима. Делается вывод, что исторические летописи наравне с другими образцами письменного наследия являются одним из основных источников знакомства современного читателя с лингвистическими замечками средневековых авторов.

Ключевые слова: исторические летописи X-XIII столетий, переводные исторические труды, способы толкования синонимов, языковая принадлежность, исконно таджикские и заимствованные слова, «История Табары», «История Бухары»

The given article dwells on the methods of using and interpreting synonyms in historical chronicles referring to the 10th -13th centuries. Based on factual material gathered from eight Tajik and translated historical works belonging to the 10th -13th centuries, including “*Tarikh-i Tabari*” (The History of al-Tabari), “*Tarikh-i Bukhara*” (The History of Bukhara), “*Tarikh-i Bayhaqi*” (The History of Bayhaqi), the translation of “*Tarikh-i Yamini*” (The History of Yamini), and others, it is argued that, in addition to their primary purpose, historical prose texts also serve as an important source for the study of synonyms. It is noted that the authors or translators of historical works, in their narration of historical events mention the synonymity of lexical elements in 62 instances. It is emphasized that the authors of historical chronicles sometimes indicate the linguistic origin of one or both synonyms. In some cases, the ancient name of a toponym is provided. It is concluded that historical chronicles, alongside with other examples of written heritage are considered to be one of the main sources for introducing the modern reader to the linguistic observations of medieval authors.

Keywords: historical chronicles referring to the 10th -13th centuries, translated historical works, ways of interpreting synonyms, linguistic origin, original Tajik and borrowed words, “*Tarikh-i Tabari*” (The History of al-Tabari), “*Tarikh-i Bukhara*” (The History of Bukhara)

Маълум аст, ки нахустин қайдҳо доир ба масоили забоншиносӣ ҳанӯз дар асри тиллоии фарҳанги тоҷикон-даврони Сомониён рӯи қоғаз омада, донишмандон дар ташаккули таҳаввули илми забоншиносии тоҷик саҳми намоёне гузоштаанд. Дуруст аст, ки дар ибтидо доир ба забоншиносӣ аз ҷониби аҳли илми гузашта асари алоҳидаву комил таълиф нагардидааст, вале муҳаққиқон афкори худро дар атрофи ин илм дар асарҳои ба фалсафа, нақди адабӣ бахшидашуда, инчунин фарҳангномаҳо баён кардаанд. Агар Абуалӣ ибни Сино «барҳақ яке аз бунёдгузори илми забоншиносии тоҷик» [14, с.103] ба шумор равад, пас дар густаришу идома ёфтани он саҳми олимоне мисли Носири Хусрав (асри XI), Насируддини Ҷӯсӣ (асри XIII), Маҳмуди Омулӣ (асри XIV), Атоулло Маҳмуди Ҳусайнӣ (асри XV), Хоча Ҳасани Нисорӣ (асри XVI) хеле калон аст.

Таҳлили мазмуну муҳтавои осори олимони номбурда профессор Д.Хочаевро ба чунин ҳулоса овардааст, ки онҳо «аз бахшҳои гуногуни илми забоншиносӣ огоҳии комил дошта, ба манбаъҳои назарии ин илм ошно» будаанд, ба туфайли осори худ дар асрҳои миёна барои инкишофи таҳаввули баъзе қисматҳои забоншиносӣ ҳамчун тақонбахш хидмат кардаанд, «дар густаришу инкишофи қавонини забоншиносӣ» саҳмгузор шинохта шудаанд [14, с.104, 122, 178].

Муқоисаи маводи чунин осори таҳқиқии даврони мухталиф бо ҳамдигар нишон медиҳад, ки муҳаққиқон аз баррасии нуктаҳои умумӣ тадриҷан ба омӯзиши масъалаҳои мушаххаси забоншиносӣ рӯ овардаанд.

Дар ривочи илми забоншиносӣ ғайр аз осори олимони зикршуда муаллифону мутарҷимони таърихномаҳои асрҳои миёна, аз ҷумла садаҳои X-XIII монанди тарҷумаи “Таърихи Табарӣ”, “Таърихи Бухоро”, “Таърихи Байҳақӣ”, “Зайн-ул-аҳбор”, «Таърихи Систон», «Мучмал-ут-таворих», тарҷумаи «Таърихи Яминӣ», «Ғулар-ус-сияр» маъруф ба «Шоҳнома»-и насрии Саолибӣ низ саҳми ҷуғрафӣ гузоштаанд.

Дар доираи як мақола таҳлил намудани қайдҳои ба масъалаҳои гуногуни забоншиносӣ бахшидаи дар чунин таърихномаҳо вучуддошта аз имкон берун аст, аз ин рӯ, ин ҷо танҳо оид ба усулҳои қайду ишораҳои як категорияи луғавӣ-маъноӣ, яъне муродифҳо таваққуф менамоем.

Маводи аз таърихномаҳои садаҳои X-XIII гирдомада нишон дод, ки дар 62 маврид муаллифон ё мутарҷимони чунин осор дар ҷараёни баёни ҳодисаву воқеа ба ин ё он

муносибат ба ҳаммаъноӣ зоҳир кардани унсурҳои луғавӣ ишора намудаанд. Ин гуна қайду ишораҳои онҳоро вобаста ба он ки калимаҳои ҳаммаъноро нисбат ба кӣ ё чӣ қор фармудаанд, мо ба панҷ навъ ҷудо кардем.

I. Бо ду калимаи ҳаммаъно зикр шудани мафҳум дар ду минтақа. Аз рӯйи ҳисоби мо, чунин усули қайди вожаҳои ҳаммаъно дар таърихномаҳо дар 4 маврид зикр шудааст. Масалан, Абуалии Балъамӣ ҳангоми зикри вожаҳои ҳаммаъноӣ ифодакунандаи вазифа, мансаб (**малик** ва **исфаҳбад**) навиштааст, ки «ва малики Табаристонро «исфаҳбадон» хонанд ба забони Табаристон ҳама» [2, ҷ.2, с. 1052].

Исфаҳбад шакли дигаре аз вожаи *сипаҳбад* буда, маънояш «сипаҳсолор, сарлашкар, сарфармондеҳи лашкар; соҳиби лашкар, султон, подшоҳ» аст [12, ҷ.2, с.243]. Дар гузашта ин калима «лақаби оми мулуки Ҷиболи Табаристон» ҳисоб ёфта, ғайр аз шакли ишорашуда инчунин ба гунаҳои *испаҳбад*, *сипоҳбад*, *испоҳбад*, *испаҳбад*, *сипаҳбад* низ истифода шудааст [4, ҷ.2, с.2314].

Ё муаллифи «Таърихи Систон» шакли арабишударо, аз як тараф, ва хоси гуфтори Систон будаи як вожаи ҳаммаъноро шарҳ дода овардааст, ки «...ва «*Золиқ-ул-ҳадис*», ки *муарраб карданд*, он Золи қуҳан аст ва Золи нав. Ва ўро мардумони Систон «Зарваранг» хонданд, зеро ки мӯи ў рост ба зар кашида монистӣ» [11, с.32].

Муқоисаи ин гуна маводи дар таърихномаҳо зикршуда гувоҳ бар он аст, ки бештари онҳо дар «Мучмал-ут-таворих»-и маҷхулмуаллиф қайд шудаанд. Чунончи, муаллифи ин асар дар хусуси бо ду вожаи ҳаммаъно зикр шудани номи нахреро таъкид намуда чунин навиштааст: «Ва баъд аз он бифармуд, то ҷумлаи банӣ Аббос банӣ Умайро ҷамъ карданд аз машоиху кӯдаку ҷавон ба ҷое, ки онро «Наҳри Тӯс» хонанд ба Шом андар ва ба Ҳирот «Фуртас» ҳам хонанд [7, с.322].

Баъзан назари муаллифи «Мучмал-ут-таворих» роҷеъ ба миқдори вожаҳои ҳаммаъно ва шакли қорбурди онҳо аз пиндори таърихнигорони дигар фарқ мекунад. Масалан, дар асари мазкур омадааст, ки «подшоҳи Ҳиндро «*роӣ*» хонанд, дар шаҳри Кашмир «*ҷибол*» гӯяндашон ва ба Ҳиндустон «*шангал*» [7, с.422], дар ҳоле ки муаллифи тарҷумаи «Таърихи Яминӣ» чор адади ин гуна вожаҳои ҳаммаъноро қайд карда навиштааст, ки «подшоҳони Ғарбистонро дар истилоҳи аҳли он буқъа «*шор*» хонанд, чунонки «*хон*» турконро ва «*роӣ*» ҳиндувонро ва «*қайсар*» румиёнро» [18, с. 223].

Қавли ин ду таърихнигор аз ду ҷиҳат аз якдигар фарқ дорад: 1) муаллифи «Мучмал-ут-таворих» номи шоҳро танҳо дар минтақаҳои гуногуни кишвари Ҳиндустон ном мебарад; 2) мутарҷими «Таърихи Яминӣ» ҳам мансубияти минтақавии чунин унсурҳои луғавӣ, ҳам ба қадом забон тааллуқ доштани онро ишора менамояд.

Аз ҷанд далели қайдгардида маълум мешавад, ки вожаҳои ҳаммаъно на танҳо ба ҷуз услуби бадеӣ дар осори таърихӣ низ истифода шуда, дар онҳо низ баёни андеша аз муаллифону мутарҷимон шароити хуби интиҳоби калимаю таркиб ва ибораҳои мувофиқтаринро тақозо менамояд.

II. Хусусияти дигари шарҳи вожаҳои ҳаммаъно аз тарафи соҳибони таърихномаҳо ин аст, ки ҳангоми тавзеҳ мансубияти забонии онҳо ишора карда мешавад. Миқдори ин усули шарҳи унсурҳои луғавӣ 18 ададро дар бар мегирад.

Маълум мешавад, ки аз даврони қадим сар карда, таърихнигорони тоҷик ба масъалаи тааллуқ доштани унсурҳои луғавӣ ба ин ё он забон диққати хоса додаанд, ки дуруст аст, зеро муҳаққиқ бояд ҳангоми даст задан ба ин масъала илова ба назар гирифтани доираи истёмоли ҳар як вожа ба мансубияти ҳар як унсури луғавӣ низ тавачҷуҳи ҳудро равона кунад [9, с.60].

Таърихнигорон вақти маънидодӣ ин гуна вожаҳо асосан асли забонии яке аз онҳоро қайд карда, оид ба баромади дигаре ҳомӯш мондаанд. Масалан, дар «Ғура-ус-сияр» ҳангоми

зикри номи яке аз шоҳони бузурги Бобули қадим, ки **Бухтуннаср** буд, чунин омадааст: «Ва низ ба нақӯсомониву ободсозии дигар сохтмонҳо ҳиммат гумошт, корҳои девониро сомон дод ва бар ҳукуку чираи сипоҳиён дарафзуд ва Бухтунассарро, ки ба порсӣ «Бахтаршах» гӯянд, ба сипаҳбадии сарзаминҳои Аҳвоз то Рум баргумошт ва ўро ба ҷанги Бохтар фиристод...» [10, с.143].

Баъзан шарҳи соҳибони таърихномаҳо тулонӣ мешавад. Чунончи, Абуалии Балъамӣ дар мавриди эзоҳи калимаҳои **Ҳонӣ** ва **Ҳомурз** чунин овардааст: «...Кисро Ҳомурзро бад-ин ҳарб фиристод, ба номи ӯ фол карду гуфт: «Бояд, ки зафар туро бувад бар он сипоҳ, ки бо Ҳонӣ гирд омадааст». Ва «Ҳонӣ» ба забони паҳлавӣ ва порсӣ он бувад, ки «бинишин». Ва мулуки Аҷам ва ақобир ин забон гуфтанд. Ва «Ҳомурз» он бувад, ки «барҳез». Пас Кисро бад-ин фол кард ва Ҳомурзро гуфт: «Номи ту эдун аст, ки «барҳез» ва маънии номи душмани ту эдун аст, ки «бинишин». Акнун бояд, ки ту барҳез[ӣ] ва зафар туро бувад. Ва худ ин фол рост наёмад ва нахуст Ҳомурз кушта шуд [2, қ.1, с. 636].

Бояд ёдовар шуд, ки дар таърихномаҳои ин даврон ба забонҳои **порсӣ** [Суъдо...дар форсӣ ба «Судоба» номвар шуд -10, с.107], **ҳиндӣ** [ва дарё ба забони ҳиндуӣ «совандар» хонанд-7, с.125], **ибрӣ** [ва рӯзаро ба забони ибрӣ «таъйино» гӯянд...-3, с. 261], **румӣ** [ва ба забони румӣ подшоҳро «батлимус» хонанд -7, с.125] ва монанди инҳо тааллуқ доштани унсурҳои луғавӣ кам ишора шудааст.

Баъзан аз тарафи бархе муаллифони таърихномаҳо ду номи ба як забон мансуби ин гуна унсурҳои луғавӣ ишора карда мешавад. Чунончи, дар «Ғура-ус-сияр» духтаре бо номҳои **Ҳумой** ва **Чехрозод** зикр гардидааст: Баҳман духтаре ба номи «Ҳумой» дошт, ки дар китобҳои форсӣ Ҳумой менависанд ва ба ӯ «Чехрозод» низ мегуфтанд, ки ба андом ва рухсору боло зеботарини занони рӯзгор ва ба хираду дониш бартарини онон буд [10, с.203].

Дар муқоиса бо зикри ҳаммаъношавии вожаҳои порсии дарӣ бо калимаҳои забонҳои дигари ғайриарабӣ дар таърихномаҳои ин даврон ба чунин хусусият доро будани унсурҳои луғавии тоҷикӣ бо муодили арабии онҳо бештар мушоҳида мешавад. Аз маводи гирдомада бармеояд, ки ҳиссаи калони чунин вожаҳо дар тарҷумаи «Таърихи Табарӣ» ва қисми ночизашон дар «Зайнул-аҳбор», «Мучмал-ут-таворих» ва «Ғура-ус-сияр» ба қайд омадааст. Чунончи, дар тарҷумаи «Таърихи Табарӣ» доир ба хусусияти ҳаммаъноӣ зоҳир намудани **санг-басра**, **расан-ватин**, **дурӯғ-ифк** чунин қайдҳо мушоҳида шуданд: Араб сангро «басра» хонанд ва ин Басра замине бувад бар лаби Дачла ва саҳрое бувад-санги сапед [2, қ.2, с. 1001]. Ва он расан, ки иморӣ бад-ӯ банданд, ба тозӣ «ватин» хонанд. Ва Ҳанзала он расанҳо бибурид, то араб ба як бор дил бар ҳарб ниҳанд. Ва Ҳанзаларо «Муқаттеъу-л ватин» (бурандаи расан-Д.Р.) ном карданд [2, қ.1, с. 634]. Дурӯғро ба тозӣ «ифк» хонанд [2, қ.1, с. 114].

Аз далелҳои зикргардида аён аст, ки таърихнигорон, агарчи арабӣ будани яке аз муродифи чунин унсурҳои луғавиро ишора намудаанд, роҷеъ ба решаи ҳаммаъноӣ дигари онҳо ҳомӯш мондаанд. Ба фикри мо, сабаби чунин муносибати онҳо нисбат ба ин масъала, шояд ба маъмул будани мансубияти забонии ин гуна воҳидҳои луғавӣ робита дошта бошад. Чунончи, мутарҷими «Таърихи Табарӣ» доир ба ду муродифи арабии вожаи **козур**, ки дар гузашта дар шаклҳои **гозур**, **гозар** низ дучор гардида, маъноӣ «чомашӯй»-ро дорад ва аслаш ба забони сомӣ мерасад, андеша ронда, дар хусуси ҳуди ҳаммаъноӣ сомии он [15, қ.4, с.2331] ишорае намекунад: Ва козуронро ба тозӣ «қассор» хонанд ва «ҳаворӣ» низ хонанд... [2, қ.1, с. 429].

Шарҳҳои ба ин монандро аз ҷониби таърихнигорони асрҳои X-XIII дар хусуси вожаҳои ҳаммаъноӣ **боз** ва **замзама** [ва ин бозро ба тозӣ «замзама» гӯянд ва ин аз сухан бозистодан бошад -3, с. 275], **Артабун** ва **дохӣ** [ва Артабун ба забони румӣ дохӣ бошад -2, қ.2, с. 1005], **нари мардум** ва **шибланг** [ва(нари) мардумро... ба забони эшон «ланд» гӯянд ва эшон онро «шибланг» хонанд -3, с. 318], **Наҳованд** ва **Моҳу-л-Басра**, **Динавар** ва **Моҳу-л-Куфа** [ва Наҳовандро «Моҳу-л-Басра» хонданд ва Динаварро «Моҳу-л-Куфа»...инро «Моҳу-л-

Басра» хонданд ва онро «Моҳу-л-Куфа». Ва чун ҳар дуру ном баранд, гӯянд: «Моҳайн». Ва «моҳ» ба забони порсии паҳлавӣ мамлакат бошад ва подшоҳӣ -2, қ.2, с. 1045], **Қабр-ул-масеҳ** ва **гӯр** [ва дар он гӯре ҳаст, ки тарсоён онро «Қабр-ул-масеҳ» хонанд -7, с.485], **рӯди Кирмоншоҳ** ва **Қармисин** [рӯди Кирмоншоҳ буд, ки ба тозӣ бар он «Қармисин» мегуфтанд -10, с.273] метавон дучор омад.

Чунин тарзи зикри матлаб аз тарафи таърихнигорони асрҳои X-XIII далели он аст, ки соҳибони осори таърихӣ аз баҳри беҳудуди муродифоти забон бештар бархурдор будаанд ва ин аст, ки фикру матлабашон ба самъи хонанда беҳтару хубтар мерасад.

III. Қисми дигари унсурҳои луғавие, ки муаллифон ё мутарҷимони таърихномаҳо хангоми зикри ҳаводиси рӯзгор аз вожаҳои ҳаммаъно ёдовар шудаанд, онҳое ҳастанд, ки дар бораи асли пайдоиш ё мансубияти забонии ҳар ду калимаи муродифӣ хомӯшӣ ихтиёр шудааст. Мувофиқи ҳисоби мо, теъдоди ин гуна вожаҳо 26 ададро дар бар гирифта, онҳо аз лиҳози маъно мухталиф ҳастанд: баъзеяшон дар ифодаи мафҳумҳои зарури рӯзгор ба кор рафтаанд, ҳиссаи дигар номи чашну маросимҳо, паранда, мавқеи иҷтимоии шахс ва ғайраро мефаҳмонанд. Масалан, **хуттоф** ва **парастурук**, **хирочи ҳамдостонӣ** ва **молу-р-ризо**, **мавло** ва **озодкарда** намунаи ин гуна унсурҳои луғавӣ мебошанд: Пас Худои азза ва ҷалла мурғонеро бифиритод ҳамчун хуттоф, ки онро «парастурук» хонанд [2, қ.1, с. 559]. Ва аз баҳри он буд, ки он хирочро хирочи ҳамдостонӣ ном карданд, яъне молу-р-ризо [2, қ.1, с. 648]. Пайғомбарро, алайҳи-с-салом, ҳафдаҳ мавло буданд-озодкарда [2, қ.2, с. 905]. ...порае ҷӯб, ки онро «гуна» гӯянд [3, с.283]. Аммо баҳорчашн, ки ўро «рукуби кусач» гӯянд. Ва андар рӯзгори акосира ин озармоҳ ба вақти баҳор омад... ва бад-он ишорат ҳамекардӣ мардумонро, ки сармо гузашт ва гармо омад [3, с. 277]. Ва гурӯҳе, ки эшонро накрбитигӣ гӯянд, яънӣ ба оҳан бастагон [3, с. 320].

Ҳиссаи калони чунин калимаҳоро онҳое дар бар гирифтаанд, ки ном ё лақаби ашхос (антропонимҳо) -ро мефаҳмонанд. Чунончи, дар «Ғура-ус-сияр» вожаҳои ҳаммаъноии **Қубод** ва **Шерӯя** ин тавр эзоҳ ёфтаанд: Аз Марям духти Қайсар барои Парвиз писаре зода буд, ки ўро «Қубод» номид, вале ўро «Шерӯя» мехонданд [10, с.347]. Шигифто, ки мо ин номи нохуҷастаро ба касе нагуфта будем, балки хангоми зодан дар гӯшаш гуфтем, ки: «Туро «Қубод» меномем» ва ҳамвора ўро «Шерӯя» мехондем, чӣ касе ин номи ношинохтаро бар сари забонҳо андохтааст [10, с.348]. ...шаб посбонон номи Қубодро, ки ҳамон Шерӯя аст, ба шоханшоҳӣ фарёд мезананд [10, с.348].

Ё муаллифи «Мучмал-ут-таворих» роҷеъ ба лақабҳои **Фағфур** ва **Қайсар** чунин навиштааст: Подшоҳи Чинро «Фағфур» гӯянд [7, с.420]. Аммо дар ин хилоф нест, ки подшоҳи Румро «Қайсар» гӯянд [7, с.424]. Ва маънии «Қайсар» он аст, ки аз шиками модараш берун овардаанд [7, с.128].

Ин тарзи тафсири вожаҳои ҳаммаъноро дар мавриди унсурҳои луғавии **Одам** ва **Каюмарс** [ва эдун гӯянд, ки нахустин касе, ки бар замин буд, Одам буд, алайҳи-с-салом. Ва ўро «Каюмарс» хонданд -2, қ.1, с. 4-5], **Ашнос** ва **Афшин** [Ва дар аҳбори руасо хондам, ки Ашнос ва ўро «Афшин» хонданд... -1, с. 185], **Шад** ва **Татаъ** [ва Шадро «Татаъ» ном карданд, яънӣ ки овоз бишнид, андар об шуд ва натарсид -3, с.289], **Арвандасп** ва **Тоziёншоҳ** [ва Арвандаспро «Тоziёншоҳ» гуфтанд -3, с.59] низ метавон мушоҳида намуд.

Дар байни ин гуна шарҳҳои дар таърихномаҳо тазаккурёфта теъдоди калимаҳои ифодакунандаи номи шахру навоҳӣ, деҳу масҷид (макро-\\ микротопонимҳо) низ кам нест. Ба қатори онҳо **Дари банӣ Асад** ва **Дари Мухра** [чун аз «Дари банӣ Саъд» бигузарӣ, «Дари банӣ Асад» аст. Ва ин дарро дар чоҳилият «Дари Мухра» хондаанд -8, с.106], **Кӯйи Вазир ибни Айюб ибни Ҳассон** ва **Кӯйи Кох** [Ва чун аз дари шаҳристон андар ойӣ, ба дасти рост кӯйест, онро «Кӯйи Вазир ибни Айюб ибни Ҳассон» хонанд. Ва он кӯйро «Кӯйи Кох» низ хонанд -8, с.104], **Масҷиди Мох** ва **Масҷиди Мағок** [ва Зиёд ибни Солеҳ ба дари Масҷиди

Мох, ки ҳоло «Масциди Мағок» хонанд, фуруд омад -8, с.123], **Бағдод** ва **Мадинату-л-атика** [ва онро имрӯз «Бағдод» хонанд-«Мадинату-л-атика» -2, ч.1, с. 317], **Баскӯ** ва **Заранг** [Баскӯро, ки ӯ сохта буд, «Заранг» гуфтанд -11, с.32], **Баҳманшер** ва **Убулла** [шаҳри Баҳманшер...ҳамон шаҳри Убулла аст -10, с.199], **Байканд** ва **мадинат-ут-туччор** [ва ин Байкандро...«мадинат-ут-туччор» гӯянд -2, ч.2, с. 1260], **Каракон** ва **Қасри Мучошиъ** [ва чун ба Кирмон расид, ба чойе, ки он чойро «Каракон» хондандӣ ва акнун «Қасри Мучошиъ» гӯянд -3, с. 141], **Фаровез-ус-суфро** ва **Коми Даймун** [ва рӯди нӯхумро «Фаровез-ус-суфро» хонанд ва низ «Коми Даймун» хонанд -8, с.70], **Чиср-ул-Хичор** ва **Пули сангин** [Пас ӯ лашкар биёварда ва фуруд омад ба чое, лашкаргох зад ва онро «Чисру-л-Хичор» гӯянд, Пуле сангин -2, ч.2, с. 1387], **Баҳманобод** ва **Мансура** [ва Баҳманобод, ки ӯро Мансура гӯянд-3, с. 68], **Дижнибиш** ва **Дорулқутуб** [ва чойе буд, ки онро «Дижнибишт» гуфтандӣ, яъни Дорулқутуб -3, с.70], **Балошобод** ва **Собот** [Дар Савод шаҳре сохт ва онро «Балошобод» номид, ки ҳамон шаҳри Соботи наздики Мадоин аст-10, с.294], **Тайсафун** ва **Мадинату-л-малик** [пас Нуъмон ибни Мунзир биёмад бо он сипоҳ ба наздики Мадоин ва Тайсафун-мадинату-л-малик-2, ч.1, с. 509] барин микро-\ макротопонимҳо мансуб ҳастанд.

Баъзеи чунин мавзеоҳо беш аз ду адад ном доштаанд ва ин ҳолат боиси силсилавор афзудани миқдори вожаҳои ҳаммаъно гардидааст. Масалан, муаллифи «Таърихи Бухоро» аз се номи як найистон: **Поргини фарох**, **Қарокӯл**, **Бухайран** **Сомчан** [8, с.47], вале соҳиби «Мучмал-ут-таворих» аз ҳашт номи Макка: **Байтуллоҳ-ал-Каъба**, **Макка**, **Бакка**, **Башоса**, **Умм-ул-қарӣ**, **ал-Масҷид-ул-ҳаром**, **ал-Балд-ул-амин**, **ал-Байт-ул-атик** ёдовар шудаанд [7, с.482].

IV.Аз байни маводи гирдомада панҷ адад вожаи ҳаммаъно дучор гардиданд, ки соҳибони таърихномаҳо мансубияти забонии ҳар дуру қайд кардаанд. Дар чунин осори таърихӣ одатан шаклҳои дар забони форсӣ ва арабӣ истифодашавандаи ин гуна унсурҳои луғавӣ, ки ифодакунандаи номи лақаб ва макон ҳастанд, ишора ёфтаанд. Бояд гуфт, ки агарчи гунаи арабии чунин вожаҳо дар ҳама таърихномаҳо бо ҳам мувофиқат доранд, дар зикри шакли форсияшон байни андешаи соҳибони осори таърихӣ тафовут мушоҳида мешавад. Чунончи, муаллифи «Мучмал-ут-таворих» танҳо гунаи арабии лақаби Шопурро зикр менамояд (**Зу-л-актоф**), аммо дар «Зайн-ул-ахбор» ҳам варианти арабӣ (**Зу-л-актоф**), ҳам форсии он (**Хубасунбон**)-ро ишора шудааст: (Шопур) писари ин Хурмуз буд ва ӯро араб «Зу-л-актоф» лақаб карданд, зеро ки китфхояш араб сӯроҳ карду ҳалқаҳои оҳанин дар он кашид, баъд аз ин-к беандоза қатл кард [7, с.34]. Ва охир (Шопури Зу-л-актоф-Д.Р.) расм овард, ки ҳар чойе, ки аз арабон касеро биёвардандӣ, бифармудӣ, то шонаи ӯ сӯроҳ кардандӣ ва ҳалқа андар вай афгандандӣ ва бад-ин сабаб ӯро «Зу-л-актоф» лақаб кардандӣ ва ба порсӣ «Хубасунбон» [3, с.74].

Унсурҳои луғавии ҳаммаъноии **шоҳи Ҳомоварон** ва **Зу-л-азъор** низ ҳамин гуна хусусият доранд: Номи шоҳи Яман ба порсӣ «шоҳи Ҳомоварон», яъне подшоҳи Ҳимyar аст ва ба забони тозӣ ба ӯ «Зу-л-азъор» фарзанди Зуманор фарзанди Роиш мегуфтанд...[10, с.106].

Гоҳо аз тарафи айни як муаллифи таърихнома вожаҳои ҳаммаъно қайд шудаанд, ки ба се забон тааллуқ доранд. Масалан, мутарҷими «Таърихи Табарӣ» дар як маврид аз ҳаммаъно будани калимаҳои **Батлимус**, **Кисро**, **Қайсар** ишора намуда, авваливу охириро мансуб ба забони румӣ ва дуюмиро ҳоси забони аҷамиён ҳисоб намудааст, дар ҳолати дигар шаклҳои ба забонҳои синдӣ (**Рутбил**), аҷамӣ (**Кисро**) ва румӣ (**Қайсар**) мансубро қайд намуда навиштааст: Ва як тан аз эшон меҳтар кард бар эшон ва дину шариати Таврот ба пой дошт. Ва ин «Лууш»- бузург бувад ва ба забони румӣ «Батлимус» бувад ва маънии ин «малики бузург» бувад ба забони Юнон, чунон ки андар забони Аҷам малики Аҷамро «Кисро» хонанд, эшон «Батлимус» хонанд. Ва ба забони Рум «Қайсар» гӯянд [2, ч.1, с. 404]. Ва малики Синд ба забони эшон «Рутбил» хонанд, чунон ки малики Аҷамро «Кисро» хонанду он Румро - «Қайсар» [2, ч.2, с. 1068].

Чунонки қайд гардид, дар баъзе таърихномаҳо номҳои чуғрофии ҳаммаъно низ зикр шудааст. Масалан, Абубакри Наршаҳӣ дар «Таърихи Бухоро» номҳои арабиву форсии се шахр: **Қосимия** ва **Яшқирд**, **Самаройт** ва **Самарқанд**, **Фоҳира** ва **Бухороро** ишора намудааст: Ҳазрати расул, салла-л-Лоҳу алайҳи ва саллам, гуфт: «Ё Ҷабраил, номи ин шахрҳо бигӯй». Ҷабраил, алайҳи-с-салом, гуфт: «Номи яке аз ин шахрҳоро ба тозӣ «Қосимия» хонанд ва ба порсӣ «Яшқирд», дувумро ба тозӣ «Самаройт» хонанд ва ба порсӣ «Самарқанд», сеюмро ба тозӣ «Фоҳира» хонанд ва ба порсӣ «Бухоро» [8, с.54].

V. Таърихнигорони ин даврон ҳангоми андешаронӣ дар хусуси ин ё он минтақа ё ашхоси алоҳида номи қадим ва баъд пайдошудаи онҳоро зикр кардаанд ва ба ин восита ду ном бо ҳамдигар гӯё хусусияти ҳаммаъноӣ зоҳир кардаанд. Миқдори ин гуна калимаҳо чор адад буда, бештарашон номи чуғрофӣ, аммо баъзеяшон исми шахс аст. Далели чунин гуфтаҳо **Ромшосон** ва **Басо**, **Зирех** ва **Золиқ-ул-атик**, **Қадрҳина** ва **Аҳмад**, **Айла** ва **Байтулмақаддас** мебошанд: Ва аз иморатҳо шахристоне бино кард сесӯ ва «Ромшосон» ном ниҳод ва акнун «Басо» хонанд [7, с.52]. Чунон ки «Золиқ-ул-атик» (яъне Золи қадим-Д.Р.) гӯянд, андар пеш «Зирех» [11, с.32]. Ва деҳқоне будааст, ки ўро «Қадрҳина» ном ва чун ислом овард, «Аҳмад» ном гашт [8, с.104]. Айларо «Байтулмақаддас» гӯянд [11, с.31].

Аз чанд ишораи пароканда шояд маълум гардида бошад, ки муаллифону мутарҷимони таърихномаҳои асрҳои X-XIII дар қараёни додани маълумот дар бораи шахру минтақаҳо, урфу одати мардуми диёр ва монанди инҳо ба таърихи гузаштаву баъдина, мансубияти забонии номи ашхосу макон, ашёи мухталифи дар байни қавмҳо маъмул дахл карда, дар нисбати онҳо ду ё зиёда унсурӣ луғавиро ба кор бурдаанд, ки бо ҳамдигар хусусияти ҳаммаъноӣ зоҳир намудаанд.

Қисми ками чунин унсурҳои луғавӣ ба як забон тааллуқ дошта, ҳиссаи бештарашон ба ду (форсӣ-тоҷикиву арабӣ) ё се-чор забон (форсӣ-тоҷикӣ, арабӣ, ҷунонӣ, румӣ) мансуб ҳастанд.

Дар байни калимаҳои ҳаммаъноӣ дар осори таърихӣ қайдшуда миқдори онҳое зиёд аст, ки муаллифони таърихномаҳо мансубияти забонии яке аз вожаҳои ҳаммаъноро ишора намудаанд ё дар хусуси асли пайдоиши ҳар ду калимаи муродифӣ ҳомӯширо ихтиёр кардаанд.

ПАЙНАВИШТ:

1. Байҳақӣ, *Ҳоҷа Абулфазл Муҳаммад ибни Ҳусайн. Таърихи Байҳақӣ. Таҳиягари матн, муаллифи муқаддима, ҳавошӣ ва феҳристҳо С. Муллоҷон. – Душанбе: Бухоро, 2014. - 774с.*
2. Балъамӣ, *Абуалӣ Муҳаммад ибни Муҳаммад. Таърихи Табарӣ. Ҷилди 1. Бо муқаддима ва тавзеҳоти М. Умаров ва Ф. Бобоев. Техрон, 1380 / 2001. – 817 с.*
3. Гардезӣ, *Абусаид Абдулҳай. Зайну-л-аҳбор. Ба хатти кирилӣ баргардони Қ. Рустам. – Душанбе: Бухоро, 2014. – 415 с.*
4. Деҳхудо А. *Луғатнома. Ҷилди 2. / А. Деҳхудо. – Техрон: Муассисаи интишорот ва чопи Донишгоҳи Техрон, 1377. – С.1609-3199.*
5. *Донишномаи мухтасари таърихи афкори забониносии тоҷик. Фароҳамоварандагон, баргардон аз хатти арабӣ ва таҳияи матнҳо Д.Ҳоҷаев, Н.Ф.Қурбонов, О.М.Додаров. – Душанбе: Наириёти “Пойтахт”. 2017. – 320 с.*
6. Қўргонов З.Д. *Муродифоти ашъори Фарзона. – Ҳуҷанд: Ношир, 2024. - 159 с.*
7. «Муҷмал-ут-таворих»-и маҷхулмуаллиф. *Таълиф: соли 520ҳ.\1127 м.Ба тасҳеҳи М.Т. Баҳор.Ба ҳиммати Муҳаммади Рамазонӣ. Чопи дувум. – Техрон, 1318. – 567 с.*
8. Наршаҳӣ, *Абубакр Муҳаммад ибни Ҷаъфар. Таърихи Бухоро. Мураттибон: Ғ.Ғоибов, К.Олимов, Н. Амиршоҳӣ.-Душанбе: Пайванд. 2012. – 546 с.*
9. *Сабзаев С.Забон ва сабки баёни Мавлоно Ҷалолуддини Балхӣ. –Душанбе: Ирфон. 2014. -519с.*

10. Саолиби Нишопурӣ, Абумансур Абдулмалик ибни Муҳаммади Таърихи «Ғурар-ус-сияр» маъруф ба «Шоҳнома»-и Саолибӣ. Таҳиягар ва муаллифи сарсухан Низомиддин Зоҳидов. – Душанбе: Бухоро, 2014. – 441 с.
11. Таърихи Систон. Таҳияи матн, муқаддима, тавзеҳот ва феҳристҳо аз М.Имомов ва А. Абдусаттор. – Душанбе: Бухоро, 2014. – 352с.
12. Фарҳанги забони тоҷикӣ [Матн] / Т. Зеҳнӣ, В. А. Капранов, И. А. Ализода, С. Ҷ. Арзуманов, Ҳ. Р. Рауфов, Ҳ. Муҳсинзода, Ҳ. Азизӣ-Мешкин, В. Маҳмудов, А. Сангинов, А. Воҳидов. – Москва: Советская энциклопедия, 1969. Ҷилди 1, -951с.; ҷилди 2. -949 с.
13. Фомина М.И. Современный русский язык. Лексикология. – Москва: Высшая школа, 1983. -334с.
14. Хоҷаев Д. Афкори забониносии тоҷик дар асрҳои X-XVI. – Душанбе: Маориф ва фарҳанг. 2013. -343с.
15. Ҳасандӯст М. Фарҳанги решаинохтии забони форсӣ. Ҷилди 2. [Матн] / М. Ҳасандӯст. Техрон, 1384. -2955с.
16. Ҳикматуллоев Н. Хусусиятҳои маъноӣ услубӣ муродифоти лугавӣ. – Хучанд: Ношир, 2013. -147с.
17. Чалолова Ф.А. Афкори забониносии дар “Ғиёс-ул-лугот”-и Муҳаммад Ғиёсуддини Ромпурӣ. – Хучанд: МТХ “Даврон”, 2012. -160с.
18. Ҷурфодиқонӣ А. “Тарҷумаи “Таърихи Яминӣ” [Матн] / А. Ҷурфодиқонӣ. Муқаддима, таҳия, таҳияи, таълиқот, лугот ва феҳристи Н. И. Ғиёсов. – Хучанд: Ношир, 2013. -416с.
19. Ҷӯраева С. Муродифот дар ашъори Абдурахмони Ҷомӣ. – Хучанд: Меъроҷ, 2011. -171с.

REFERENCES:

1. Bayhaqi, Khoja Abulfazl Muhammad ibn Husayn. The History of Bayhaqi. The editor, author of introduction, glossary and indexes: S. Mullojan. – Dushanbe: Bukhara, 2014. -774 pp.
2. Bal'ami, Abuali Muhammad ibni Muhammad. The History of Tabari. V.1. Introduced and commented by M. Umarov and F. Boboev. Tehran, 1380 / 2001. - 817 pp.
3. Gardezi, Abusaid Abdulhai. Zainul-akhbor. Translated into Cyrillic by Q. Rustam. – Dushanbe: Bukhara, 2014. - 415 pp.
4. Dekhudo A. Dictionary. V.2. / A. Dekhudo. – Tehran: Publishing and Printing Institution of Tehran University, 1377. – PP. 1609-3199.
5. A Brief Encyclopedia of the History of Tajik Linguistic Thought. Translated from Arabic script and revised by D. Khojaev, N. F. Kurbonov, O. M. Dodarov. – Dushanbe: Poytakht, 2017. – 320 pp.
6. Kurghonov Z. D. Synonyms of Farzona's Poetry. – Khujand: Publisher, 2024. – 159 pp.
7. “Mujmal-ut-tavorikh” by unknown author. Written in: 520 AH/1127 AD. Edited by M. T. Bahar. Under the editorship of Muhammad Ramazani. The second edition. - Tehran, 1318. -567 pp.
8. Narshahi, Abubakr Muhammad ibn Ja'far. The History of Bukhara. Under the editorship of G. Goibov, K. Olimov, N. Amirshahi. - Dushanbe: Paivand, 2012. – 546 pp.
9. Sabzaev S. Language and Style of Expression of Mawlana Jaloluddin Balkhi. - Dushanbe: Irfan, 2014. – 519 pp.
10. Saolibi Nishopuri, Abumansur Abdulmalik ibn Muhammad. The History of “Ghurur-us-siyar” known as “Shah-name” by Saolibi. Compiled and author of the foreword by Nizomiddin Zohidov. - Dushanbe: Bukhara, 2014. - 441 pp.
11. The History of Sistan / introduced, commented and indexed by M. Imomov and A. Abdusattor. – Dushanbe: Bukhara, 2014. – 352 pp.
12. Dictionary of the Tajik Language / T. Zehnyi, V. A. Kapranov, I. A. Alizoda, S. J. Arzumanov, H. R. Raufov, H. Muhsinzoda, H. Azizi-Meshkin, V. Mahmudov, A. Sanginov, A. Vohidov. – M.: Soviet Encyclopedia, 1969. V.1, -951 pp.; V.2. -949 pp.
13. Fomina M.I. Modern Russian Language. Lexicology. – M.: Higher School, 1983. -334 pp.

14. Khojaev D. *Tajik Linguistic Thought in the 10th -16th centuries.* – Dushanbe: Education and Culture. 2013. -343 pp.
15. Hasandust M. *The Dictionary of Persian Root Words. V.2.* / M. Hasandust. Tehran, 1384. – 2955 pp.
16. Hikmatulloev N. *Semantic and Stylistic Features of Lexical Synonyms.* –Khujand: Publisher, 2013. -147 pp.
17. Jalolova F.A. *Linguistic Thought in “Ghiyos-ul-lugot” by Muhammad Ghiyosuddin Rompuri.* –Khujand: Davron, 2012. -160 pp.
18. Jurfadiqani A. *“Translation of the History of Yamini” / A. Jurfadiqani. Introduction, preparation, analysis, commentary, dictionary and index by N. I. Ghiyosov.* –Khujand: Publisher, 2013.-416 pp.
19. Juraeva S. *Synonyms in Abdurakhmon Jami`s Poetry.* –Khujand: Me'roj, 2011. -171 pp.